

MAŁGORZATA MATERNIAK-PAWŁOWSKA*

Status prawny kobiet w wielkich kodyfikacjach cywilnych XIX wieku

Wprowadzenie

Współczesne prawo cywilne swoimi korzeniami sięga XIX w., kiedy to jego podstawowe instytucje zostały kompleksowo uregulowane w trzech kodeksach cywilnych: francuskim Code Civil z 1804 r., zwanym od 1807 r. Kodeksem Napoleona, austriackim Allgemeine Bürgerliche Gesetzbuch z 1811 r., znanym powszechnie jako ABGB, oraz niemieckim Bürgerliche Gesetzbuch z lat 1896–1900, występującym pod skrótem BGB¹. W literaturze historycznoprawnej kodeksy te zwykło się określać jako Wielkie Kodyfikacje Cywilne, gdyż od chwili ich powstania aż po dzień dzisiejszy wywierają wpływ na kształt europejskiej nauki prawa cywilnego. Kodeksy te pochodzą z różnych epok historycznych. Różne były zarówno motywy i cele ich powstania, jak i leżące u ich podstaw przesłanki ideologiczne. Kodeks Napoleona był rezultatem zmian społecznych i politycznych zachodzących w rewolucyjnej i napoleońskiej Francji, nacechowanych antyfeudalnym dążeniem do likwidacji instytucji *ancien regime* i niwelacji pozostałości

*Małgorzata Materniak-Pawłowska, prof. UAM dr hab., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, e-mail: malgorzata.materniak-pawlowska@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6568-2039>.

¹ Code Napoleon 1804 [dalej „Kodeks Napoleona”], w: S. Zawadzki (wyd.), *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1860, passim; *Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich monarcho austriackiej* [dalej „ABGB”], Wiedeń 1811, passim; *Kodeks cywilny obowiązujący na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej* [dalej „BGB”], Poznań 1933.

prawnych społeczeństwa stanowego. Odmienne, powstały w tym samym czasie austriacki kodeks cywilny ABGB był efektem wieloletnich prac kodyfikacyjnych zmierzających do unifikacji źródeł i instytucji prawa prywatnego w wieloetnicznej i różnorodnej pod względem obszarów prawnych monarchii habsburskiej. Natomiast wprowadzony u schyłku XIX stulecia niemiecki kodeks cywilny BGB był jednym z elementów zjednoczenia Niemiec i przewycięzania istniejących tam od wieków partykularyzmów prawnych. Kodeksy francuski i austriacki wywodziły się z osiemnastowiecznej filozofii prawa natury, z jej indywidualistycznym traktowaniem podmiotów prawa prywatnego i niechęci do korporacyjnych z natury osób prawnych, kodeks niemiecki zaś był efektem triumfującego w drugiej połowie XIX w. pozytywizmu prawniczego oraz niemieckiej pandektystyki wraz z jej jurysprudencją pojęć ujmujących normy prawa prywatnego w sposób abstrakcyjny, a instytucje prawa cywilnego – odmiennie od dwóch poprzednich – w sposób solidarystyczny. Chociaż kodeksy te powstały w różnych warunkach politycznych, a ich pierwotna treść z biegiem lat ulegała daleko idącym rewizjom, to ich niezmiennym walorem było stworzenie ram prawnych gwarantujących nienaruszalność praw indywidualnych jednostki, opartych na poszanowaniu jej podstawowych praw podmiotowych w zakresie prawa cywilnego oraz respektowaniu autonomii woli w ich realizacji. Do praw tych zaliczano: równość i powszechność praw cywilnych, traktowanie małżeństwa jako umowy cywilnej, zagwarantowanie nienaruszalności własności prywatnej, swobodę kształtowania stosunków cywilnoprawnych w drodze umowy oraz autonomię woli jednostki w zakresie dysponowania jej prawami spadkowymi. Prawom tym towarzyszył jednak cały katalog ograniczeń i wyłączeń, w szczególności dotyczących kobiet, których sytuacja prawna w zakresie praw cywilnych w stosunku do mężczyzn daleka była od deklarowanej równości i powszechności podmiotów prawa cywilnego w każdym ze wspomnianych kodeksów. Upośledzenie to zostało zniwelowane dopiero w następnym stuleciu².

² K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Warszawa 2009, s. 13–15.

1. Pozycja prawna kobiety we francuskim prawie cywilnym

1.1. Status prawny kobiety w zakresie prawa osobowego i prawa rodzinnego osobowego

Napoleon na jednym z posiedzeń Rady Stanu, na którym omawiano projekty przepisów prawa osobowego i rodzinnego przyszłego kodeksu cywilnego, miał powiedzieć: „Natura uczyniła z kobiety naszego niewolnika”³. To paternalistyczne traktowanie kobiet wynikało z tradycji społeczeństwa kultywującego patriarchalny model rodziny i stosunków małżeńskich. W efekcie stanowisko prawne kobiety w tym najnowocześniejszym i najbardziej postępowym w owym czasie kodeksie cywilnym niewiele odbiegało od jej sytuacji w czasach *ancien regime*. Kodeks Napoleona w art. 8 deklarował, że: „[k]ażdy Francuz używać będzie praw cywilnych”⁴. Oznaczało to, że kobieta we Francji jest podmiotem praw cywilnych, ale już nie przesądzało o równości tych praw wobec mężczyzn. Przeciwnie, przyznanie kobiecie zdolności prawnej nie szło w parze z przyznaniem jej pełnej zdolności do czynności prawnych. Od chwili urodzenia kobieta pozostawała zawsze pod czyjąś władzą, opieką lub nadzorem – ojca w okresie panieńskim, męża w małżeństwie czy też rady rodzinnej po jego śmierci. Ograniczenia w samodzielności podejmowania działań prawnych w prawie francuskim czyniły kobietę wieczyście małoletnią. Szczególnie widoczne było to w postanowieniach Kodeksu Napoleona w zakresie prawa małżeńskiego i rodzinnego⁵.

Kodeks Napoleona traktował małżeństwo jako umowę, której zawarcie dochodzi do skutku przez zgodne oświadczenia obu stron złożone przed urzędnikiem stanu cywilnego. Wiek uprawniający do zawarcia małżeństwa dla mężczyzn wynosił 18 lat, a dla kobiet 15 lat⁶. Wola nupturientów musiała być zgodna z wolą rodziców, a właściwie ojca, ponieważ w przypadku różnicy zdań rodziców, uznawano zezwolenie ojca za dostateczne⁷. Ojciec dzięki tej prerogatywie kontrolował przyszłość swoich dzieci, ponieważ do niego należały najważniejsze decyzje dotyczące ich życia. Jednak to jedynie niewielkie utrudnienie

³ Eadem, *Historia prawa*, Warszawa 1993, s. 252.

⁴ Kodeks Napoleona, art. 8.

⁵ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne...*, s. 203.

⁶ Kodeks Napoleona, art. 144.

⁷ Ibidem, art. 148.

w porównaniu z codziennością, która czekała przyszłą żonę. Co prawda małżonkowie zobowiązani byli do wzajemnej wierności, wsparcia i opieki⁸, jednak dodatkowo Kodeks Napoleona zobowiązywał męża do ochrony, natomiast żonę do posłuszeństwa⁹. Kobieta, godząc się dobrowolnie na zamążpójście, zyskiwała bezpieczeństwo, ale w zamian musiała poddać się zupełnie woli męża. Obowiązek posłuszeństwa wobec męża pociągał za sobą wymierne skutki. Żona zmuszona była przyjąć nazwisko męża i podążać za małżonkiem, gdziekolwiek ten nie postanowiłby zamieszkać, oraz posiadać takie samo obywatelstwo¹⁰. Mężatce przypisana była zdolność prawna, ale jej zdolność do czynności prawnych ograniczał wymóg uzyskania zgody męża. Kobieta zamężna nie miała zdolności procesowej – samodzielnie nie mogła wytoczyć powództwa ani dokonywać innych czynności procesowych bez upoważnienia męża¹¹. Upoważnienie męża nie było potrzebne jedynie w sprawach kryminalnych, policyjnych lub po upoważnieniu przez sędziego¹². Jedyne czynności, których mogła dokonać bez ingerencji męża, to podpisanie aktu małżeństwa i sporządzenie testamentu¹³. Jej uczestnictwo w instytucji opieki, która miała na celu ochronę rodzinnego majątku w przypadku śmierci jednego lub obojga rodziców, było ograniczone. Tylko matka lub krewna wstępna mogła być opiekunką i członkinią rady familijnej¹⁴, a nawet wtedy wyznaczano jej specjalnego doradcę¹⁵. Natomiast jeżeli opiekunka wyszła ponownie za mąż, co mogła zrobić dopiero po upływie 10 miesięcy od rozwiązania poprzedniego małżeństwa, rada familijna decydowała o tym, czy wciąż może sprawować tę funkcję¹⁶.

Jedną z niewielu pozostałości rewolucyjnych zdobyczy w prawie rodzinnym była dopuszczalność rozwiązania małżeństwa przez rozwód. Została jednak ograniczona do trzech przypadków, a ponadto obwarowana dodatkowymi wymogami wobec kobiet. Mąż mógł wniesić o rozwód w przypadku niewierności żony¹⁷, natomiast ona tylko jeśli mąż

⁸ Ibidem, art. 212.

⁹ Ibidem, art. 213.

¹⁰ Ibidem, art. 214.

¹¹ Ibidem, art. 215.

¹² Ibidem, art. 216 oraz art. 218.

¹³ Ibidem, art. 226.

¹⁴ Ibidem, art. 442.

¹⁵ Ibidem, art. 391.

¹⁶ Ibidem, art. 228.

¹⁷ Ibidem, art. 229.

przyjmował konkubinę w ich wspólnym domu¹⁸. Warto dodać, że kara za cudzołóstwo, wynikająca z Kodeksu karnego wydanego w 1810 r., była surowsza dla kobiet niż dla mężczyzn. Żona za zdradę była zamknięta w domu poprawczym na okres od trzech miesięcy do dwóch lat, natomiast niewiernemu mężowi wymierzana była jedynie grzywna¹⁹. Inną przyczyną rozwodu mogło być skazanie małżonka na karę hańbiącą czy też „gwałty, srogość lub obelgi ciężkie”²⁰. Dopuszczano też rozwód za obopólną zgodą, jednak był on opatrzony trudnymi do spełnienia warunkami. Nawet Napoleon w czasie rozwodu z Józefiną nie spełnił wszystkich wymaganych formalności²¹. Mimo ograniczenia możliwości korzystania z tej instytucji niekiedy stanowiła ona jedyną szansę na uwolnienie się spod władzy męża, który traktował żonę źle lub marnotrawił jej majątek. Świadczą o tym archiwalne zapisy sądów, które orzekały o rozwiązaniu małżeństw na podstawie Kodeksu Napoleona na centralnych ziemiach polskich w latach 1808–1852. Na ich podstawie liczebność rozwodzącej się populacji można oszacować na około 2000 par. Główną przyczyną rozwodów okazywała się przemoc fizyczna. Nic więc dziwnego, że wśród osób inicjujących procesy rozwodowe wyraźnie przeważały kobiety, ponieważ to mężczyźni częściej uciekali się do przemocy²².

Niezwykle silną w stosunku do uprawnień kobiety była pozycja mężczyzny – ojca w rodzinie. Sprawował on pełną władzę rodzicielską oraz zarządzał majątkiem dzieci²³, mógł stosować wobec nich przymus, żądając zamknięcia w miejscu odosobnionym na miesiąc bez podania motywów²⁴. Te szczególne instrumenty wykonywania władzy rodzicielskiej nie przysługiwały matce. Ojciec miał więc szerokie kompetencje i zajmował uprzywilejowaną pozycję w rodzinie. Kodeks Napoleona zwalniał też mężczyzn z jakiegokolwiek odpowiedzialności za dzieci pozamałżeńskie, wprowadzając zakaz poszukiwania ojca i występowania o alimenty²⁵. Redaktorami Kodeksu kierowała w tym wypadku obawa

¹⁸ Ibidem, art. 230.

¹⁹ Ibidem, art. 298.

²⁰ Ibidem, art. 231.

²¹ T. Wysłobocki, *Obywatelki. Kobiety w przestrzeni publicznej we Francji przełomu wieków XVIII i XIX*, Kraków 2014, s. 332.

²² P. Pomianowski, *Rozwód w XIX wieku na centralnych ziemiach polskich. Praktyka stosowania Kodeksu Napoleona w latach 1808–1852*, Warszawa 2018, s. 132–134.

²³ Kodeks Napoleona, art. 389.

²⁴ Ibidem, art. 376.

²⁵ Ibidem, art. 340.

przed skandalami, w których mężczyźni – mężowie i ojcowie mogli być narażeni na naruszenie „spokoju domowego ogniska”. I w tym przypadku dobro rodziny chronione było rozwiązaniami, które zapewniały korzyści jedynie mężczyznom²⁶.

1.2. Status kobiety w zakresie zobowiązań i praw majątkowych

Podobnie jak w prawie osobowym i rodzinnym również w zakresie praw majątkowych prawa kobiet w Kodeksie Napoleona zostały znacząco ograniczone. Wynikało to z przypisania kobiecie służebnej roli w rodzinie i niesamodzielności kobiety w życiu społecznym. Monopol i przewaga władzy mężczyzn rozciągały się na majątek i prawa majątkowe kobiet. Przed ślubem to ojciec rozporządzał majątkiem córki, natomiast po ślubie – jej mąż. Ustrojem ustawowym w małżeństwie była wspólność majątkowa, jednak zarząd majątkiem sprawował jedynie mąż²⁷. Nawet jeśli małżonkowie zdecydowali się na umowy ustroj majątkowy, to i tak wszystkie postanowienia, które naruszały prawa przysługujące mężowi, były uznawane za nieważne. Kobiety posiadające majątek posagowy oraz perafernalny mogły zarządzać tym ostatnim jedynie za zgodą męża. Ten wyjątkowo przychylny kobietom rodzaj ustroju umownego nie znalazł się w Kodeksie Napoleona w celu polepszenia materialnej sytuacji kobiet. Redaktorzy tłumaczyli jego istnienie szacunkiem dla tradycji²⁸.

Równie znacząco ograniczona była zdolność kobiety – mężatki do czynności prawnych w zakresie prawa zobowiązań. Kodeks Napoleona wyliczał wśród osób niezdolnych do zawierania umów: małoletnich, ubezwłasnowolnionych i właśnie mężatki²⁹. Stawiając kobiety zamężne na równi z dziećmi, odmawiano im czynienia darowizn, zbywania składników własnego majątku, ustanawiania zapisów hipotecznych oraz nabywania pod tytułem darmym lub obciążliwym bez zgody męża³⁰. Nie mogła zatem mężatka zaciągać żadnych zobowiązań, a wszelkie ustalenia poczynione przez nią w tej materii bez zezwolenia męża,

²⁶ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne...*, s. 203–206.

²⁷ Kodeks Napoleona, art. 1421.

²⁸ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne...*, s. 216–217.

²⁹ Kodeks Napoleona, art. 1124.

³⁰ Ibidem, art. 217.

a nawet za upoważnieniem sędziego, nie obciążały majątków wspólności majątkowej małżeńskiej³¹. Wyjątek stanowiły akty sporządzone przez żonę, która zawarła je w ramach własnej działalności gospodarczej³². Oczywiście kobieta nie mogła trudnić się żadnym zawodem ani prowadzić handlu bez zgody męża. Nawet jeżeli mąż wyraził zgodę, to według art. 4 Kodeksu handlowego z 1807 r. kobieta nie mogła rozporządzać otrzymanym wynagrodzeniem. Podsumowując, w zakresie praw cywilnych określonych postanowieniami Kodeksu Napoleona kobiety zostały zrównane z mężczyznami jedynie w zakresie prawa spadkowego³³.

2. Status prawny kobiety w austriackim prawie cywilnym

2.1. Status prawny kobiety w zakresie prawa osobowego i osobowego małżeńskiego

Status prawny kobiety w austriackim kodeksie cywilnym z 1811 r. w zasadzie nie odbiegał od regulacji przyjętych w tym względzie w prawodawstwie cywilnym francuskim. Także i on naznaczony był przewagą uprawnień mężczyzny i patriarchalnym traktowaniem kobiety w rodzinie i małżeństwie. ABGB deklarował formalną równość i powszechność praw cywilnych, które – jako pierwszy – wyprowadzał wprost z praw natury³⁴. W rzeczywistości ABGB ograniczał prawa osobowe jednostki ze względu na: wiek, niedojrzałość, wyznanie niechrześcijańskie, pochodzenie ze związku pozamałżeńskiego, stan majątku i tryb życia³⁵. Oprócz wyżej wymienionych okoliczności ograniczenie praw osobowych dotyczyło również osób, którym sąd zabronił zarządzać własnym majątkiem, uznając je za marnotrawców. Co ciekawe, ABGB wśród osób, których prawa osobowe zostały ograniczone, nie wymieniał kobiet. Jednak wiele przepisów szczegółowych regulujących ich sytuację odbiegało od proklamowanych przez kodyfikatorów zasad równości³⁶.

Kobiety zostały potraktowane nierówno w przepisach regulujących małżeństwo i stosunki rodzinne. Austriacki kodeks cywilny określał

³¹ Ibidem, art. 1426.

³² Ibidem, art. 220.

³³ Ibidem, art. 745.

³⁴ ABGB, § 16.

³⁵ Ibidem, § 21.

³⁶ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne...*, s. 110.

małżeństwo jako umowę³⁷. Faktycznie, decyzja o wyborze męża należała zazwyczaj do rodziców przyszłej panny młodej, choć w warstwie mieszczańskiej panny miały większy wpływ na decyzje dotyczące własnego małżeństwa. W kodeksie proklamowana została ogólna zasada równości obowiązków małżonków wobec siebie. Strony miały być wierne sobie i przyzwolicie się ze sobą obchodzić³⁸. Jednak już następny artykuł zaprzecza równości małżonków, uznając męża za głowę rodziny³⁹. Miał on zarządzać gospodarstwem domowym i miał decydujący głos właściwie w każdej sprawie. Wskutek przyznania mężczyźnie pozycji głowy rodziny kobieta została zdegradowana do roli drugoplanowej. Miała zagwarantowane przyzwoite utrzymanie, jednak kosztem zupełnej zależności od męża, który mógł decydować nawet o sposobie spędzania przez nią wolnego czasu⁴⁰. Kobieta przyjmowała nazwisko małżonka wraz z jego stanem, nawet jeśli oznaczało to dla niej towarzyską degradację. Była zobowiązana mieszkać z mężem i uzyskać jego pozwolenie, jeśli chciała zmienić miejsce zamieszkania lub otrzymać paszport. Jej zadaniem było posłusznie pomagać mężowi w gospodarstwie i miejscu pracy oraz wykonywać jego polecenia⁴¹. Podobnie została rozwiązana kwestia obowiązków rodzicielskich. ABGB zobowiązywał oboje rodziców do wychowywania dzieci, czyli troszczenia się o ich życie i zdrowie, utrzymywanie oraz rozwijanie ich umiejętności⁴². Następne przepisy nie pozostawiają jednak złudzeń co do pozycji kobiety w rodzinie. To ojciec decydował o wychowaniu dzieci i mógł nawet wybrać dla nich przyszły zawód, ponieważ przysługiwała mu całkowita władza ojcowska⁴³. Dopóki dzieci pozostawały pod władzą ojca, należało do niego rozporządzanie ich własnością⁴⁴. W zakresie sprawowania kuratel i opieki kobiety również nie mogły liczyć na równe prawa⁴⁵. Wyjątek stanowiły mężatki posiadające przyzwolenie męża⁴⁶. W kodeksie znajdują się także inne ograniczenia zdolności

³⁷ ABGB, § 44.

³⁸ Ibidem, § 90.

³⁹ Ibidem, § 91.

⁴⁰ A. Miłoszewska-Kielbiewska, *Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania*, Warszawa 2015, s. 7–27.

⁴¹ ABGB, § 92.

⁴² Ibidem, § 139.

⁴³ Ibidem, § 148 oraz § 147.

⁴⁴ Ibidem, § 149.

⁴⁵ Ibidem, § 192 oraz § 281.

⁴⁶ Ibidem, § 193.

do czynności prawnych kobiet. Nie mogły one – podobnie jak dzieci i młodzież poniżej lat 18, „nieprzytomni na umyśle”, ślepi i głusi – być świadkami sporządzania testamentu⁴⁷.

Życie kobiet ograniczane było do środowiska domowego, podczas gdy sfera publiczna zarezerwowana była dla mężczyzn. Reprezentowali oni swoje córki i żony w sprawach honorowych, co w praktyce oznaczało, że za każdą popełnioną przez nie zniewagę odpowiadał osobiście mąż, ojciec lub krewny. Miało to zapewnić kobiecie ochronę, jednakże dodatkowo ograniczyło jej prawo do samostanowienia. Kobieta miała bardzo ograniczoną zdolność do czynności prawnych, np. nie mogła zawierać umów bez zgody męża. Mąż był też przedstawicielem ustawowym żony, z niemal nieograniczoną możliwością reprezentowania jej praw i interesów⁴⁸.

ABGB stał na gruncie trwałości rodziny i związku małżeńskiego, ale dopuszczał rozwód – poza katolikami, dla których zastrzegał separację „od stołu i łoża”. Zawarty w nim katalog przesłanek separacyjnych, w porównaniu z innymi kodyfikacjami cywilnymi, był stosunkowo rozległy. Kodeks dopuszczał separację na zgodny wniosek stron oraz jednostronnie – z ważnych powodów⁴⁹. Do takich przyczyn zaliczał: cudzołóstwo, zbrodnię, marnotrawienie majątku, narażanie dobrego imienia rodziny, ciężkie zniewagi, szczególnie dotkliwe i powtarzające się udręki oraz trwałe ułomności i choroby cielesne⁵⁰.

2.2. Status kobiety w zakresie prawa majątkowego małżeńskiego

Spoglądając na sytuację majątkową kobiety w austriackim kodeksie cywilnym, skonstatować można, że najlepszą sytuację miała dopiero po zamążpójściu. Mąż miał obowiązek zapewnić żonie środki pozwalające na utrzymanie rodziny, zajmować się domowym budżetem i reprezentować swoją żonę w sprawach majątkowych. Stare panny były pogardzane, lekceważone i skazane na łaskę bogatszej rodziny i rolę ich rezydentki. Natomiast kobieta pochodząca z możnego rodu, która dysponowała posagiem, miała więcej do stracenia niż zyskania

⁴⁷ Ibidem, § 591.

⁴⁸ A. Miłoszewska-Kielbiewska, op. cit., s. 27.

⁴⁹ ABGB, § 103 oraz § 109.

⁵⁰ Ibidem, § 115.

w małżeństwie. Wszystkie dobra materialne wnoszone przez kobietę do małżeństwa w formie posagu były formalnie zapisywane na męża, który mógł dowolnie nimi rozporządzać⁵¹. Mógł na przykład przeznaczyć je na spłatę kawalerskich długów, ponieważ miał pełne prawo rozporządzania majątkiem żony⁵².

„Z kolei bez posagu trudno było o kandydata na męża. Małżeństwo wciąż było uznawane za jedyne przeznaczenie kobiety, a role żony i matki za jedyne zajęcia, które mogły dać jej prawdziwe spełnienie. Przykładem kobiety, która nigdy nie wyszła za mąż, nie założyła rodziny i prowadziła własny biznes była Emilie Flöge. Jest zaliczana do grona najważniejszych projektantek mody dziewiętnastowiecznej Austrii. Jej kreacje cieszyły się niezwykłą popularnością, a jednocześnie pomagały kobietom odnaleźć się w nowych rolach społecznych. W 1904 roku Emilie i jej dwie siostry otworzyły dom mody, który zatrudniał 80 osób. Była również przyjaciółką i asystentką Gustawa Klimta, który niejednokrotnie uwieczniał ją w swoich dziełach. Jeden z jego najświetniejszych obrazów *Pocałunek* (1907–08), według wielu historyków sztuki przedstawia właśnie Emilie w uścisku malarza. Przekonania Flöge wyprzedzały tamte czasy, ponieważ była kobietą wyzwoloną i całkowicie niezależną finansowo”⁵³.

3. Pozycja prawna kobiety w niemieckim ustawodawstwie cywilnym

3.1. Status prawny kobiety w zakresie prawa osobowego i osobowego małżeńskiego

Niemiecki kodeks cywilny BGB z lat 1896–1900 również deklarował zasadę równości powszechności praw cywilnych, zdolność prawną zaś przyznawał każdemu człowiekowi od chwili urodzenia bez względu na płeć⁵⁴. Możliwość bycia podmiotem praw i obowiązków mogła być ograniczana tylko w wyjątkowych sytuacjach, które nie miały związku z płcią. Na podmiotowość prawną jednostki składała się też „zdolność

⁵¹ Ibidem, § 1227.

⁵² A. Miłoszewska-Kielbiewska, op. cit., s. 28.

⁵³ A. Furman, *Before Coco Chanel There Was Emilie Flöge: A Designer the Fashion Industry Forgot*, Wiedeń 2017, s. 64.

⁵⁴ BGB, § 1.

do działania”, czyli zdolność do rzeczywistego dokonywania czynności prawnych. Jej nabycie było obwarowane warunkiem osiągnięcia pełnoletniości, a ewentualne ograniczenia lub utrata mogły wynikać ze złego stanu psychicznego, marnotrawstwa lub pijaństwa⁵⁵. Nie znajdujemy wśród tych przyczyn ubezwłasnowolnienia ograniczeń wymierzonych bezpośrednio w kobiety. Mogłoby się wydawać, że niemiecki kodeks cywilny rzeczywiście uznawał kobiety za równe mężczyznom. Niestety, podobnie jak w pozostałych Wielkich Kodyfikacjach, istniały przepisy szczegółowe zawierające istotne ograniczenia praw cywilnych kobiet.

W XIX w. zarówno Niemki, jak i kobiety w innych państwach europejskich, miały bardzo ograniczone możliwości wyboru drogi życiowej. Patriarchalna pozycja mężczyzny w rodzinie powodowała zdegradowanie córek, żon i matek do roli drugoplanowej. Niemiecki kodeks cywilny utrzymywał taki stan rzeczy, przypisując wyłączną władzę rodzicielską ojcu, natomiast matce dopiero w razie jego śmierci lub utraty władzy rodzicielskiej⁵⁶. Nawet w przypadku dzieci pozamałżeńskich matce nie przysługiwały władza rodzicielska ani prawo do występowania jako ich przedstawiciel ustawowy⁵⁷. Kodyfikatorzy postanowili otoczyć dodatkową opieką mężczyzn, wprowadzając do kodeksu zastrzeżenie o braku pokrewieństwa między dzieckiem pozamałżeńskim a jego ojcem⁵⁸. Abstrakcyjność tego przepisu oddaje ducha kodyfikacji stworzonej przez mężczyzn dla mężczyzn. Jednakże, w odróżnieniu od kodyfikacji francuskiej i austriackiej, w BGB możliwe były legitymacja dzieci nieślubnych, dochodzenie ojcostwa oraz dobrowolne uznanie dziecka w dokumencie, ale jedynym potencjalnym świadczeniem, jakie mogło ono uzyskać, były alimenty do 16 roku życia⁵⁹. Funkcja głównego opiekuna prawnego dzieci oznaczała możliwość decydowania o ich wychowaniu, w tym o przyszłym zawodzie synów⁶⁰.

BGB nie przewidywał odrębnych regulacji instytucji małżeństwa ze względu na wyznaczenie małżonków. Zostało to uzasadnione tym, że przepisy nie naruszają obowiązków, które ze względu na małżeństwo wynikają wobec kościoła⁶¹. Zawarcie małżeństwa polegało na osobistym

⁵⁵ Ibidem, § 2 oraz § 6.

⁵⁶ Ibidem, § 1684.

⁵⁷ Ibidem, § 1707.

⁵⁸ Ibidem, § 1584.

⁵⁹ Ibidem, § 1708, § 1718, § 1719 oraz §1723.

⁶⁰ Ibidem, § 1627.

⁶¹ Ibidem, § 1588.

i równoczesnym złożeniu stosownych oświadczeń przed urzędnikiem stanu cywilnego przez nupturientów⁶². Mogłoby się wydawać, że wprowadzenie ściśle świeckiego małżeństwa zmieni pozycję kobiety w społeczeństwie. W zamierzonych czasach małżeństwo polegało przecież na przekazaniu kobiety z jednego rodu do drugiego niczym przedmiot, natomiast teraz miała być stroną umowy prawnej między dwiema osobami. Niestety, w praktyce wyjście za mąż oznaczało przejście spod władzy ojca pod władzę męża. Stosunki prawne między małżonkami były bowiem ukształtowane pod znakiem całkowitej przewagi męża. Miał on rozstrzygający głos w sprawie miejsca zamieszkania, chyba że stanowiłoby to nadużycie prawa, żona musiała przyjąć nazwisko męża, a obowiązkiem kobiety, przypisanym jej przez kodeks, było prowadzenie gospodarstwa domowego oraz ewentualna praca w przedsiębiorstwie męża⁶³. W granicach domowego zakresu kobieta zamężna miała prawo prowadzić interesy męża i go zastępować, pod warunkiem że mąż nie ograniczył ani całkowicie nie wykluczył tego prawa. Sąd opiekuńczy mógł – na wniosek żony – tymczasowo uchylić taką decyzję⁶⁴. Bez zgody męża żona nie mogła pracować, prowadzić działalności gospodarczej ani społecznej. Kolejnym przejawem dyskryminacji kobiet był zakaz zawarcia nowego małżeństwa przed upływem 10 miesięcy od unieważnienia lub rozwiązania poprzedniego związku⁶⁵.

W BGB dopuszczalne było rozwiązanie małżeństwa rozwodem⁶⁶. Sądownictwo w sprawach małżeńskich należało do sądów powszechnych. Jako powody rozwodu kodeks wymieniał: cudzołóstwo, nastawanie na życie małżonka, przypadek złośliwego opuszczenia oraz chorobę umysłową⁶⁷. Inne przyczyny zostały ujęte ogólnie, jako zachowania, które doprowadziły do rozpadu małżeństwa⁶⁸. Ze statystyk wynika, że w omawianym okresie rozpadała się znikoma liczba małżeństw. W latach 1905–1913 było to 9 tysięcy niemieckich małżeństw rocznie, a w okresie 1919–1922 – 21 tysięcy⁶⁹.

⁶² Ibidem, § 1317.

⁶³ Ibidem, § 1354, § 1355, § 1356.

⁶⁴ Ibidem, § 1357.

⁶⁵ Ibidem, § 1313.

⁶⁶ Ibidem, § 1564.

⁶⁷ Ibidem, § 1565, § 1567 oraz § 1569.

⁶⁸ Ibidem, § 1568.

⁶⁹ D. Łukasiewicz, *Kobieta w Prusach 1871–1933*, „Colloquium” 2017, t. 9, nr 2(26), s. 45–74.

3.2. Pozycja kobiety w zakresie prawa majątkowego małżeńskiego

Stanowisko prawne kobiety w zakresie prawa majątkowego małżeńskiego nie odbiegało w sposób znaczący od przyjętego we francuskim i austriackim kodeksie cywilnym. BGB jako ustawowy ustrój majątkowy wskazywał system zarządu i pobierania pożytków, który spoczywał całkowicie w rękach męża⁷⁰. W przepisach regulujących majątkowe konsekwencje zawarcia małżeństwa szczególną uwagę zwrócono na przyznanie mężowi całkowitej kontroli nad sprawami majątkowymi rodziny. Do rozporządzania ewentualnym majątkiem wniesionym żona potrzebowała zezwolenia męża⁷¹. Kodeks przyznawał mężowi prawo do wzięcia w posiadanie majątku żony z zastrzeżeniem, że powinien rozporządzać nim prawidłowo i na żądanie żony udzielać jej informacji o stanie majątku⁷². Katalog czynności, których mąż mógł dokonać nawet wbrew woli żony, pozbawia złudzeń co do jakiegokolwiek sprawczości kobiety w kwestiach majątkowych⁷³. Również kwestię odpowiedzialności za długi przy istnieniu wspólności majątkowej przyjętą w BGB cechuje nierówność. Za zobowiązania żony mąż odpowiadał mieniem łącznym tylko wtedy, gdy zezwolił na daną czynność prawną lub gdy byłaby ona skuteczna także bez jego zezwolenia⁷⁴. W BGB istniała też instytucja majątku zastrzeżonego, którym mąż nie mógł rozporządzać. Mogły składać się nań przedmioty wyłącznego użytku żony, w szczególności ubrania, kosztowności i przyrządy do pracy, dobra wyłączone spod zarządu męża wolą darczyńcy, spadkodawcy lub na mocy umowy małżeńskiej oraz przedmioty nabyte przez żonę własną pracą lub przez samodzielne prowadzenie przedsiębiorstwa zarobkowego. W przypadku umownego ustroju majątkowego mąż również posiadał zarząd nad mieniem wspólnym, jednak dokonanie niektórych czynności wymagało uzyskania zgody żony⁷⁵. Gdyby jednak żona odmówiła zgody bez wystarczającego powodu, mogła ją zastąpić decyzja sądu opiekuńczego⁷⁶.

⁷⁰ BGB, § 1363.

⁷¹ Ibidem, § 1395.

⁷² Ibidem, § 1373 oraz § 1374.

⁷³ Ibidem, § 1376.

⁷⁴ Ibidem, § 1460.

⁷⁵ Ibidem, § 1443 oraz §§ 1444–1446.

⁷⁶ Ibidem, § 1447.

Omawiając stosunki majątkowe niemieckich małżeństw w XIX w., warto zwrócić uwagę na wpływ podrzędnego statusu społecznego kobiety na możliwość zarabiania. Praca kobiet była bowiem oficjalnie potępiana, a ideał stanowiła rodzina całkowicie utrzymywana przez męża. Zdobycie pracy było obowiązkiem mężczyzny, ale jeżeli w domu brakowało pieniędzy, ustawodawca zobowiązywał żonę do pracy zarobkowej. Normą było, że prowadzenie domu pozostawało obowiązkiem żony, więc faktycznie pracowała ona na dwa etaty. Mąż miał obowiązek utrzymywać żonę, chyba że nie był w stanie utrzymać siebie – wtedy to żona musiała utrzymywać jego w zakresie posiadanego majątku lub możliwości zarobkowych⁷⁷. Te ostatnie były natomiast bardzo ograniczone. Realia były jednak nieubłagane i praca zarobkowa była koniecznością dla większości kobiet z rodzącego się proletariatu, ale także kobiet drobnomieszczańskich, popadającej w tarapaty finansowe burżuazji oraz zubożałej szlachty. Najczęściej kobiety wykonywały zawód guwernantki, krawcowej, modystki, służącej lub prostytutki. Brak regulacji umów o pracę w BGB prowadził do utrzymania w mocy ordynacji, które niejednokrotnie były mizoginistyczne. Przykładem może być pruska ordynacja o czeladzi służbowej z 8 listopada 1810 r., która przewidywała w swojej treści stosowanie kar cielesnych wobec służby, co wywodziło się z dawnych tradycji karcenia domowego. Regulacje prawne dotyczące służby domowej nie zapewniały wystarczającej ochrony pracownic⁷⁸. Niemniej jednak, pod koniec XIX w. w Niemczech szybko rosła liczba kobiet pracujących. W 1882 r. jedna czwarta kobiet była czynna zawodowo. Natomiast do 1907 r. liczba kobiet zatrudnionych w przemyśle wzrosła z 540 do 1560 tysięcy, a w biurach z 20 do 150 tysięcy. W czasie wojny zniesione zostały niektóre zakazy dotyczące pracy kobiet, mogły więc pracować ponad 10 godzin, na nocną zmianę, w niedzielę, a nawet w górnictwie pod ziemią. Kobiety i dzieci dostarczały najtańszej siły roboczej fabrykom, hutom i kopalniom. Wynagrodzenie kobiet było znacznie niższe niż mężczyzn za taką samą pracę, przeciętnie płaca kobiety wynosiła jedynie połowę męskiej⁷⁹.

⁷⁷ Ibidem, § 1360.

⁷⁸ K. Sójka-Zielińska, *Wielkie kodyfikacje cywilne...*, s. 317.

⁷⁹ D. Łukasiewicz, op. cit., s. 47.

Podsumowanie

Przełom XVIII i XIX w. otworzył w dziejach prawa nową epokę. Nastąpiło radykalne zanegowanie feudalnych podstaw organizacji społeczeństwa oraz zerwanie z teologiczną legitymizacją statusu prawnego osoby. Oświeceniowe idee prawa natury przekute w okresie Wielkiej Rewolucji Francuskiej w hasła: równości, wolności i braterstwa znalazły swe odzwierciedlenie w Wielkich Kodyfikacjach Cywilnych XIX w. Pomimo jednoznaczności tych haseł rzeczywistość prawna daleko od nich odbiegała, różnicując status jednostki ze względu na wiek, obywatelstwo, ale także i ze względu na płeć.

Żadna z kodyfikacji, pomimo deklarowanej równości i powszechności praw, nie widziała w kobiecie podmiotu równorzędnego mężczyźnie. Każda z nich traktowała kobietę tak jak w poprzedniej epoce, tzn. jako „wieczyście małoletnią”, niezdolną do samodzielnych działań prawnych. Ta rażąca niesprawiedliwość wywoływała jednak z biegiem lat gniew kobiet, które świadome swojej pozycji i roli podjęły pierwsze próby walki o swoje prawa. Ta walka okazała się długa i niezwykle trudna, a zakończyła się sukcesem dopiero po traumach dwóch wojen światowych.

THE LEGAL STATUS OF WOMEN IN THE GREAT CIVIL CODIFICATIONS OF THE 19TH CENTURY

Summary

Modern civil law's roots can be traced back to the 19th century, when its basic institutions were comprehensively regulated in three civil codes: the French Civil Code of 1804, known since 1807 as the Napoleonic Code, the Austrian Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) of 1811 and the German Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) of 1896–1900. In the literature, these codes are commonly referred to as the Great Civil Codifications, as they have been influential in shaping European civil law doctrine from their inception to the present day.

Although they were drafted under different political conditions (the French and Austrian Codes originated in 18th-century philosophy of natural law, with its individualistic treatment of private law subjects, while the German Code resulted from the triumph of positivism in the second half of the 19th century), and their original content was subject to far-reaching revisions over the years, their invariable merit lay in creating a legal framework guaranteeing the inviolability of individual rights, based on respect for the individual's fundamental subjective rights under civil law and respect for the autonomy of the will in their implementation. These rights

included: the equality and universality of civil rights; the treatment of marriage as a civil contract; the guarantee of the inviolability of private property; the freedom to shape civil law relations by contract; the autonomy of the will of the individual in disposing his or her succession rights. Yet these rights were accompanied by a whole range of limitations and exclusions, particularly for women, whose legal position in terms of civil rights vis-à-vis men was far from the equality and universality of civil law subjects as declared in each of the aforementioned codes. This handicap was only to be remedied in the century that followed.

Keywords: civil codifications – women’s rights – gender equality – 19th century

BIBLIOGRAFIA

- Code Napoleon 1804, w: S. Zawadzki (wyd.), *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1860.
- Furman A., *Before Coco Chanel There Was Emilie Flöge: A Designer the Fashion Industry Forgot*, Wiedeń 2017.
- Kodeks cywilny obowiązujący na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1933.
- Łukasiewicz D., *Kobieta w Prusach 1871–1933*, „Colloquium” 2017, t. 9, nr 2(26), s. 45–74.
- Miłoszewska-Kiełbiewska A., *Obraz kobiety XX i XXI wieku w wybranych polskich czasopismach i poradnikach dobrego wychowania*, Warszawa 2015.
- Pomianowski P., *Rozwód w XIX wieku na centralnych ziemiach polskich. Praktyka stosowania Kodeksu Napoleona w latach 1808–1852*, Warszawa 2018.
- Powszechna Księga Ustaw Cywilnych dla wszystkich krajów dziedzicznych niemieckich monarcho austriackiej*, Wiedeń 1811.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 1993.
- Sójka-Zielińska K., *Wielkie kodyfikacje cywilne. Historia i współczesność*, Warszawa 2009.
- Wysłobocki T., *Obywatelki. Kobiety w przestrzeni publicznej we Francji przelomu wieków XVIII i XIX*, Kraków 2014.